

ŽMONIŲ SANTYKIŲ SUSVETIMĖJIMO OBJEKTYVIŲ PRIELAUDŲ SUSIDARYMAS

E. KRAKAUSKAS

Žmonių santykių susvetimėjimo problemos sprendimas yra susijęs su praktiniais komunizmo statybos poreikiais. Komunistinės visuomenės sukūrimo uždavinys savo humanistiniu turiniu yra objektyvių susvetimėjimo prielaidų likvidavimo uždavinys. Galutinai šios prielaidos likviduojamos tada, kai yra sukurta materialinė-techninė komunizmo bazė, nulemianti naują žmonių savitarpio santykių turinį. Tad praktinis susvetimėjimo problemos sprendimas nėra komunizmo statybos pagrindas, o tėra natūralus tos statybos produktas,— komunizmo statyba įjungia ir susvetimėjimo pašalinimą. Taip žiūrima į klausimą mokslinio komunizmo teorijoje, tokio požiūrio laikomasi ir komunizmo statybos praktikoje— tikslingai derinami materialiniai-techniniai, ekonominiai ir ideologiniai tos statybos uždaviniai.

Buržuazinėje sociologijoje jau kuris laikas skiriamas didelis dėmesys susvetimėjimo problemai, kuri paprastai nagrinėjama marksizmo kritikos aspektu, iškraipoma tos problemos esmė. Susvetimėjimo problemos esmės iškreipimas buržuazinių filosofų dažnai laikomas pagrindu ir bandymuose reviduoti mokslinius marksistinės-lenininės sociologijos principus.

Buržuaziniai sociologai žmonių santykių susvetimėjimą nagrinėja, atitraukdami jį nuo objektyvaus ekonominio pagrindo, kaip civilizuotai visuomenei aplamai būdingą moralinį reiškinį. Kaip tik ta proga mėginama paneigti mokslinį marksistinės metodologijos pobūdį ir pavaizduoti ankstyvąjį marksizmą kaip paprastą etinę teoriją, kurioje socializmas tesąs tik moralinė susvetimėjimo įveikimo programa. Ankstyvojo marksizmo vertinimo kriterijumi laikomi K. Markso „1844 metų ekonominiai-filosofiniai rankraščiai“, kurie esą būdingiausi jo besiformuojančioms pažiūroms. Nors Marksas vėliau ir pasukęs į ekonominę visuomenės analizę, pagrindinė, dėmesio verta, marksizmo problema buvusi ir likusi susvetimėjimo problema. Amerikiečių sociologas, atstovaujantis radikalesniems buržuazijos sluoksniams, F. Pappenheimas savo knygoje „Šiuolaikinio žmogaus susvetimėjimas“ rašo, kad Marksas savo laikų istoriją ir, platesne prasme, kapitalizmo istoriją aiškines kaip žmogaus susvetimėjimo istoriją net ir tuose raštuose, kuriuose „jis iš pirmo žvilgsnio, atrodo, sprendžia istorines arba teorines ekonomijos problemas“¹. Nors F. Pappenheimas susvetimėjimą sieja su kapitalizmu, tačiau iš viso jo dėstymo išplaukia ta mintis, kad susvetimėjimas esąs aplamai neišvengiamas dalykas. Kiti

¹ Fritz Pappenheim, *The Alienation of Modern Man. An Interpretation Based on Marx and Tönnies*, Monthly Review Press, New-York, 1959, p. 83.

buržuaziniai filosofai ir sociologai marksizmo požiūrį į susvetimėjimo problemą mėgina nušviesti neohegelizmo, egzistencializmo ir net neotomizmo dvasia, iškreipdami marksistinės metodologijos esmę ir neigdami jos mokslinį efektyvumą. Ignoruojama tai, kad žmonių santykių susvetimėjimas klasinės-antagonistinės visuomenės sąlygomis nėra kažkoks asmeniško pobūdžio konfliktas vidiniame atskiro žmogaus gyvenime; susvetimėjimas tomis sąlygomis yra bendro žmonių gyvenimo faktas ir todėl jis reikalauja išsamesnio ir visapusiškesnio išaiškinimo marksistinės metodologijos pagrindu. Toks išaiškinimas yra būtinas įvairiausių buržuazinių ir revizionistinių spekuliacijų susvetimėjimo klausimu mokslinės kritikos reikalui. Mokslinei kritikai žmonių santykių susvetimėjimas yra vienas iš išėities taškų, padedančių teisingai nušviesti buržuazinių filosofų ir sociologų, o taip pat vergvaldžių bei feodalų klasių ideologų pažiūras į žmonių santykius.

Tokia žmonių santykių susvetimėjimo problemos reikšmė marksistinėje filosofijoje dar nepakankamai atskleista, nors marksistinės literatūros šia problema jau nemaža susikaupė.

Stalino asmenybės kulto sąlygomis susvetimėjimo problema beveik iš viso nebuvo tyrinėjama. Tik po TSKP XX suvažiavimo, susidarius sąlygoms kūrybiniam marksistinės filosofijos tyrinėjimui, pradėta gilintis ir į susvetimėjimo problemą.

Be kiek anksčiau pasirodžiusio D. Rozenbergo darbo, kuriame plačiai aptariama susvetimėjimo problema (*Д. И. Розенберг, Очерки развития экономического учения Маркса и Энгельса в сороковые годы XIX века, М., 1954*), per pastaruosius penkerius metus buvo išspausdintos kitų tarybinių filosofų, kaip: L. Pažitnovo (*Л. Н. Пажитнов, У истоков революционного переворота в философии. «Экономическо-философские рукописи 1844 года К. Маркса», М., 1960*), E. Sitnikovo (*Э. М. Ситников, Проблема «отчуждения» в буржуазной философии и фальсификаторы марксизма, М., 1962*), T. Oizermano (*Т. И. Ойзерман, Формирование философии марксизма, М., 1962*), J. Davydovo (*Ю. Н. Давыдов, Труд и свобода, М., 1962*), V. Kešelavos (*В. Кешелава, Миф о двух Марксах, М., 1963*) knygos, kuriose sprendžiama žmonių santykių susvetimėjimo problema. Iš užsienio marksistinių filosofų, tyrinijančių susvetimėjimo problemą, pažymėtini R. Garodi (*Rožė Garodi, Marksistinis humanizmas. Penkios poleminės apybraižos, Vilnius, 1961*), O. Korniu (*О. Корню, Карл Маркс и Фридрих Энгельс. Жизнь и деятельность, т. II, 1844—1845, М., 1961*). Minėtieji ir kiti marksistiniai susvetimėjimo problemos tyrinėtojai kol kas nėra vieningos nuomonės. Vieni, kaip: L. Pažitnovas, O. Korniu, T. Oizermanas, susvetimėjimą daugiau vertina kaip tam tikrą pereinamąją sąvoką marksizmo formavimosi procese. Kiti, kaip: E. Sitnikovas, R. Garodi, J. Davydovas, susvetimėjimą aiškina kaip realų socialinį reiškinį, išplaukiantį iš objektyvių antagonistinės visuomenės vystymosi sąlygų. Pastaroji nuomonė iš dalies reiškia ir 1963 metų M. Rozentalio bei P. Judino redaguotame „Filosofijos žodyne“, kuriame pateiktas palyginti platus susvetimėjimo sąvokos apibūdinimas. Pažiūra į žmonių santykių susvetimėjimą kaip į realų socialinį reiškinį yra labiau priimtina, nors ji dar nepakankamai konkretizuota. Visų pirma per mažai gilinamasi į pačią žmonių santykių specifiką, susidariusią klasinės-antagonistinės visuomenės sąlygomis, ir dėl to susvetimėjimo problema neretai pasidaro per daug abstrakti.

Žmonių santykiai — tai nuolatinė sąveika tarp sąmoningų būtybių — žmonių. Žmonės santykiauja tarpusavyje ir su gamta, nesuvokdami, kad to santykiavimo procese jie kuria ir save kaip žmones. Ilgą laiką vyravęs iškreiptas tarpusavio santykių supratimas turi objektyvias priežastis.

Žmonių santykių susvetimėjimas paaiškina šį iškreipimą. Vadinas, buržuazinė marksizmo kritika, remdamasi susvetimėjimu kaip kritiniu ginklu, pati šiuo ginklu sukritikuojama.

Bet kuris tam tikros visuomenės žmogus yra istoriškai apibrėžtų visuomeninių santykių visuma. Klasinėje-antagonistinėje visuomenėje tie santykiai reiškiasi antihumaniškomis formomis, nuslepiančiomis žmogiškąjį santykių turinį. Žmonių santykiuose didesnį vaidmenį vaidina ne patys žmonės, bet pašaliniai veiksniai. Žmonės bendrauja tarpusavyje, veikiami pašalinių veiksnių, nors tik žmonės turi valią ir mąsto, o pašaliniai veiksniai yra negyvi, yra daiktai. Toks klasinės-antagonistinės visuomenės gyvenimo faktas sukelia žmonių santykių susvetimėjimo problemą. Žmonių santykių susvetimėjimo problema iškyla istoriškai apibrėžtų žmonių gyvenimo sąlygų pagrindu,— tokias išvadas priėjo marksistiniai visuomenės tyrinėtojai. Žmonių santykių susvetimėjimo problemos sprendimas, apimdamas materialinių santykių ir ideologinių atspindžių susvetimėjimo objektyvių prielaidų tyrinėjimą, tuo pačiu apima ir pagrindinių, materialinių santykių bei jų ideologinių atspindžių tyrinėjimą. Žmonių santykių susvetimėjimo problema pasirodo kaip tų žmonių praktinių santykių iškreipimo ir to iškreipimo atsispindėjimo žmonių sąmonėje problema (iškreipimas ne subjektyvia, bet objektyvia prasme), kaip neišvengiamas atitinkamo visuomenės išsivystymo padarinys.

Žmonių santykių iškreipimui nušviesti svarbiausia yra materialinis to iškreipimo pagrindas. Jis įgalina teisingai suformuluoti ir spręsti žmonių santykių susvetimėjimo problemą. Materialinis susvetimėjimo pagrindas — tai materialinės žmonių gyvenimo sąlygos atitinkamose istorinėse pakopose. Remiantis tomis sąlygomis, išvengiant susvetimėjimo problemos suabstraktinimo, išlaikoma jos istorinė specifika. Susvetimėjimo problema pasirodo ne visaapimanti marksizmo problema, kaip kad mano buržuaziniai ideologai, bet viena iš marksistinės sociologijos problemų. Tai atspindi jos teorinio suformulavimo istorija.

Susvetimėjimo sąvoką Marksas perėmė iš klasikinės vokiečių filosofijos, suteikdamas jai naują socialinį turinį ir padarydamas ją taikliu ir tiksliau socialinių žmonių santykių esmės apibūdinimu klasinės-antagonistinės visuomenės sąlygomis.

Klasikinėje vokiečių filosofijoje (iki Markso) susvetimėjimo sąvoką pradėjo vartoti Fichtė žmogaus ir tikrovės priešpastatymo prasme. Pasak Fichtės, *Aš* priešpastato save *ne-Aš*, objektui, kaip susvetimėjusiam *Aš*. Tai, kas yra už *Aš* ribų, yra *Aš* susvetimėjimas. Tačiau tokia subjektyviojo idealizmo sistema nepajėgė atskleisti subjekto ir objekto, žmogaus ir tikrovės santykių tikrosios esmės. Čia reikšmingas tik pats klausimo iškėlimas — koks yra santykis tarp mąstančio žmogaus ir jo kuriamos tikrovės, kurios susvetimėjimas žmogaus, subjekto atžvilgiu išreiškia nesąmoningą užuominą į antagonizmą visuomenės gyvenime.

Idealizmui iš viso būdinga priešpastatyti tikrovę kaip svetimą dalyką idėjoms, subjektą — dvasiniam pradui. Antai Hegelis nors ir kritikavo Fichtės schematizmą šiuo klausimu, tačiau savo filosofijos sistemoje jis dar labiau pabrėžė tikrovės svetimumą jos dvasiniam pradui. Išėitęs taškas Hegeliui yra absoliuti idėja, dvasia. Dvasios raida sudaro filosofinės Hegelio sistemos esmę. Dvasia pereina daugybę pakopų, kol pagaliau sugrįžta pati į save. Grįždama į save, dvasia įsikūnija gamtoje, visuomenėje, bet čia ji jaučiasi ne sava. Tai jos susvetimėjimai. Tik tatai, kas nedaiktiška, kas dvasiška, yra tikra. Daiktiškumą Hegelis sutapatina su susvetimėjimu, priešpastato dvasiai. Hegelio pagrindas susvetimėjimui aiškinti buvo idealistinis ir praktiškai negalėjo privesti prie konkretaus sprendimo. Į susvetimėjimo sąvoką Hegelis žiūrėjo ne kaip

į tikrojo susvetimėjimo atsispindėjimą žmogaus sąmonėje, bet kaip į pačios savimonės susvetimėjimą. Susvetimėjimą jis laikė idealiu reiškiniu. Pagal Hegelį idealų susvetimėjimą tegalima buvo įveikti idealiu būdu. Susvetimėjimo įsisąmoninimas ir būty susvetimėjimo įveikimas. „Todėl visa *susisvetimėjimo istorija* ir visas susisvetimėjimo *pašalinimas* yra ne kas kita, kaip abstraktus, t. y. absoliutaus mąstymo, loginio, spekuliatyvaus mąstymo, *kūrimo istorija*“². Marksas atskleidė reakcinį susvetimėjimo problemas sprendimo pobūdį vokiečių idealistinėje filosofijoje. Hegelio filosofijoje tas sprendimas sutapatinamas su įsisąmoninimu. Aktyvaus veikimo vietoje Hegelis siūlė aktyvų mąstymą, realaus susvetimėjimo panaikinimo vietoje jis siūlė idealų, t. y. ideologinių susvetimėjimo formų, įsisąmoninimą. Tikrovę Hegelis aiškino išvirkščiai, suplakdamas ją su idėjiniu pagrindu. Taip jis aiškino bei sprendė ir susvetimėjimą. Susvetimėjimas jo laikomas ne žmogaus esme, *nežmogišku būdu sudaiktinta*, priešinga pati sau, o *sudaiktinta, skirtingai* nuo abstraktaus mąstymo ir *priešingai* jam, pažymi Marksas³. Hegelio filosofijoje operuojama susvetimėjimo forma, tuo tarpu kai tikrasis, socialinis susvetimėjimo turinys laikomas antraeiliu, tesudarančiu dvasinio prado reiškimosi dirvą. Iš tikrųjų, toji dirva — konkreti socialinė tikrovė buvo tas pagrindas, ant kurio susvetimėjo žmonių santykiai, įgavę iškreiptą vaizdą žmonių sąmonėje. Susvetimėjimas Hegelio filosofijoje, kaip ir visa filosofija, sumistifikuojanti realius žmonių santykius, iš tikrųjų buvo realaus žmonių santykių susvetimėjimo atspindys.

Tokia susvetimėjimo problemos aiškinimo kryptimi pasuko L. Feuerbachas. Išėities tašku imdamas materiją, sąmonę laikydamas antrine materijos atžvilgiu, jis kritikavo idealistinį tikrovės supratimą, mėgino ją aiškinti materialistiškai, tokią, kokia ji yra. Tačiau visuomenės gyvenimo materialistiškai išaiškinti nepavyko. Tai atsispindėjo ir jo pateiktame susvetimėjimo problemos sprendime. Feuerbachas sukonkretino susvetimėjimo turinį, sėdamas jį su žmogaus veikla, o taip pat iškeldamas ir jo atspindį idealiomis formomis. Ryškiausiai, jo nuomone, žmogaus susvetimėjimas atsiskleidžia religijoje. Dievas — tai suidealintas žmogus, „žmogaus dieviškumas“⁴. Į dievą sutelktos žmogiškosios savybės, sukurtas žmogaus idealas, pavirtęs išorine žmonių atžvilgiu jėga. Tai svetima, žmonių supratimu, jėga, reikalaujanti žmonių paklusnumo. Žmogaus susvetimėjimą religijoje Feuerbachas aiškino, remdamasis dvasine žmogaus veiklos puse. Feuerbacho žmogus buvo abstraktus, atitrauktas nuo konkrečių gyvenimo sąlygų. Tiek visuomenės, tiek ir susvetimėjimo atsiradimo socialinės priežastys liko nepaliestos. Žmonės, jų santykiai vertinami abstrakčiai, antropologiškai. Filosofinio visuomenės tyrinėjimo metodo antropologiškumas sąlygojo klaidingą visuomenės gyvenimo problemų sprendimą. Žmogaus susvetimėjimui įveikti Feuerbachas siūlo idealistinį būdą: vietoje senos religijos įgyvendinti naują religiją — „meilę žmogui, kaip vienintelę tikrą religiją“⁵. Faktiškai „naujos religijos“ įgyvendinimas veda į naujo susvetimėjimo įgyvendinimą. Feuerbacho paskelbtoji „žmogiška“ religija atitinkamoms visuomenėms lygiai tokia pat tolima ir svetima, kaip ir visos kitos ligi tol skelbtos religijos. Palyginti su Hegeliu, racionalus momentas Feuerbacho susvetimėjimo traktavime yra žmonių santykių realumo pabrėžimas.

Susvetimėjimą, pasireiškiantį pačios visuomenės viduje, bet nepriestą jai kokių išorinių jėgų, Feuerbachas ir siekia pašalinti iš realių

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Из ранних произведений, М., 1956, стр. 625.

³ Ten pat, p. 626.

⁴ Людвиг Фейербах, Избранные философские произведения, т. II, М., 1955, стр. 318.

⁵ Ten pat, p. 809.

žmonių santykių. Tai, kas svetima žmogui, yra paties žmogaus sukurta ir turi būti jo paties įveikta.

Marksas, spręsdamas susvetimėjimo problemą, iš pat pradžių atkreipė dėmesį į praktinių žmonių santykių pirmumą jų ideologinių atspindžių atžvilgiu. Daugelyje ankstyvųjų savo straipsnių jis dažnai pabrėžia tą mintį, kad žmonių pažiūros į savo santykius yra savotiškai realių žmonių santykių atspindys, o ne kokia tuščia fantazija. Tuo pagrindu jis ėmėsi aiškinti šių santykių iškreipimo visuomeninėje sąmonėje istorines sąlygas. „1844 metų ekonominių-filosofinių rankraščių“ pratarinėje keliamas uždavinys sukritikuoti tikrovę iškraipančią idealistinę filosofiją, kaip tam tikrą visuomeninės žmonių sąmonės formą. Spręsdamas klausimą, koku būdu atsiranda idealistinės žmonių santykių mistifikacijos, Marksas ėmėsi tirti realias žmonių santykių „mistifikacijas“, t. y. žmonių praktinių santykių susvetimėjimą. Žmonių santykių susvetimėjimo nušvietimas siejosi su daugeliu kitų spęstinių socialinių problemų, padedančių susidaryti teisingą vaizdą apie visuomenės vystymąsi. Didesnis žmonių santykių susvetimėjimo problemos reikšmingumas kitų problemų atžvilgiu pasireiškė tuo, kad jos sprendimas leido sukritikuoti iškreiptą, idealistinį žmonių santykių vaizdą ir tuo būdu pasiekti jų tikrosios prasmės atskleidimą. Į tai Marksas atkreipė dėmesį straipsnio „Dėl Hegelio teisės filosofijos kritikos“ įvade: „Artimiausias istorijai tarnaujančios filosofijos uždavinys — demaskavus *šventąjį* žmogaus susisvetimėjimo *pavidalą* — yra demaskuoti susisvetimėjimą *nešventais* jo *pavidalais*“⁶. Susvetimėjusių žmogaus vaizdinių demaskavimas atliktinas, remiantis ne pačiais vaizdiniais, ne idealistiškai, bet remiantis realiu susvetimėjimo pagrindu. Tokio metodo būtinumas iškeltas „Sventojoje šeimoje“: „Hegelio „Fenomenologijoje“ lieka nepalieti *materialūs, jutiminiai, daiktiški* įvairių susvetimėjusių žmogaus savimonės formų pagrindai“⁷. „1844 metų ekonominiai-filosofiniai rankraščiai“ — ir yra nepabaigtas tų pagrindų išdėstymas „susvetimėjusioms žmogaus savimonės formoms“ išaiškinti. Aiškimumo pagrindas yra materialinė žmonių veikla ir joje susidarantieji žmonių savitarpio santykiai, savotiškai atsispindintieji jų sąmonėje ideologinių vertinimų pavidalu. Marksas griežtai skyrė tikruosius, objektyviai egzistuojančius santykius nuo jų ideologizuotos formos. Materialinių santykių pagrindu susiformuoja ideologiniai, dvasiniai žmonių santykiai, kurie tam tikromis sąlygomis įgauna santykinį savarankiškumą. Šį ideologinių santykių pobūdį padeda išaiškinti pačių materialinių santykių pobūdis. „1844 metų ekonominiai-filosofiniai rankraščiai“ atskleidžia kapitalistinės visuomenės materialinių žmonių santykių pobūdį, sąlygojančią jų idealistinio iškraipymo būdą. Susvetimėję žmogaus vaizdiniai pasirodo esą jo realaus susvetimėjimo atspindžiai. Tad mokslinis žmonių santykių susvetimėjimo problemos sprendimas galimas tik visuomeninės žmonių būties, ekonominės visuomenės struktūros analizės pagrindu. Susvetimėjimas tėra tik istoriškai apibrėžtos ekonominės visuomenės struktūros reiškinys, susijęs su materialinių žmonių santykių išnaudotojišku pobūdžiu. Kaip sako Marksas, susvetimėjimas pasireiškia tuo, „kad *mano* egzistavimo reikmenys priklauso *kitam*, kad *mano* troškimo objektas yra man nepasiekiamoje *kito* valdžioje, ... kad kiekvienas daiktas pasirodo *kitoku*, negu jis iš tikrųjų yra, kad *mano* veikla pasirodo kažkuo *kitu* ir kad, pagaliau, o tai liečia ir kapitalistą, — virš visa ko, apamai, viešpatauja *nežmogiška* jėga“⁸. Toks žmonių santykių susvetimėjimas jų

⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 1, стр. 415.

⁷ К. Марксas ir Ф. Энгельсas, Sventoji šeima, arba kritinės kritikos kritika, V., 1960, p. 209—210.

⁸ К. Маркс и Ф. Энгельс, Из ранних произведений, стр. 608.

galvose atsispindi kaip lemties viešpatavimas, bet pats jis iš tikrųjų nėra fatalinis reiškinys.

Susvetimėjimas yra istorinis reiškinys, tad jis turi ir objektyvias savo atsiradimo prielaidas. Šių prielaidų aiškinimą Marksas pradeda nuo klausimo formulavimo, kuris išlikęs rankraštiniame apmате „L. Feuerbachas“ prie „Vokiečių ideologijos“ ir pateiktas atskirame šio veikalo 1956 metų leidime rusų kalba. Marksas pradeda taip: „Individai visada sprendavo, visada sprendžia pagal save. Jų santykiai yra jų gyvenimo tikrojo proceso santykiai. Kaip atsitinka, kad jų santykiai įgyja savarankišką, jiems priešais stovintį egzistavimą, kad jų pačių gyvenimo jėgos virsta jiems viešpataujančiomis jėgomis?“ Šitaip iškėlęs klausimą, Marksas apibrėžia tyrimo uždavinį: „Vienu žodžiu: *darbo pasidalijimas*, kurio laipsnis priklauso nuo gamybinių jėgų išsivystymo, pasiekto tam tikru momentu.

Bendruomeninė nuosavybė. Žemės nuosavybė. Feodalinė. Šiuolaikinė. Luominė nuosavybė. Manufaktūrinė nuosavybė. Pramoninis kapitalas“⁹. Tokia plati ištrauka, tarp kita ko, čia pateikiama todėl, kad ji nesusilaukia didesnio dėmesio ir marksistiniuose darbuose, skirtuose susvetimėjimo problemai spręsti; o joje kaip tik gana turiningai ir aiškiai apibūdinama žmonių santykių susvetimėjimo problema ir nužymimas jos sprendimo būdas.

Objektyvios žmonių santykių susvetimėjimo prielaidos čia nustatomos visuomeninio darbo pasidalijimo ir atitinkamų nuosavybės formų pagrindu. Šių prielaidų atsiradimą savo ruožtu sąlygoja gamybinių jėgų išsivystymas.

Ankstyvoje visuomenės pakopose dėl menkai išsivysčiusių gamybinių jėgų darbo pasidalijimas dar neturėjo visuomeninio pobūdžio. Gamybinės jėgos nebuvo tiek išaugusios, kad jų pagrindu galėtų atsirasti gilesnis darbo pasidalijimas. Dėl menko gamybinių jėgų išsivystymo visas pirmykštės bendruomenės gyvenimas betarpiškai sukosi apie materialinę gamybą. Pats darbo pasidalijimas pirmykštėje bendruomenėje egzistavo natūraliu kolektyvinio darbo sąlygų ir fizinių žmonių savybių pagrindu. Nebuvo kokių nors socialinių grupių, surištų su apibrėžtomis veiklos rūšimis. Žvėrių medžioklė arba žuvų gaudymas nebuvo specialūs užsiėmimai. Šiomis sąlygomis bendruomenė buvo struktūriškai vieningas gamybinis kolektyvas. Gimininiai santykiai reiškesi kaip natūrali, tiesioginė materialinių, t. y. gamybinių, santykių išraiška. Tokiu būdu žmonės bendravo kaip giminės nariai, o ne kaip skirtingų profesijų atstovai. Ilgą laiką pirmykštė bendruomenė egzistavo be privatinės nuosavybės instituto; tada ir tokios nuosavybės sąvokos dar nepažinota, priešingai daugelio buržuazinių ideologų, privatinės nuosavybės gynėjų, nuomonei. Pasigaminti produktai buvo bendruomenės žinioje kaip betarpiško vartojimo dalykas, kur kiekvienam giminės nariui priklausė lygi dalis. Kartais, kaip, pvz., kai kuriose Šiaurės bendruomenėse, medžioklės laimikis būdavo skirstomas ir taip, kad silpnesni bendruomenės nariai gaudavo geresnes dalis¹⁰.

Ankstyvuojų pirmykštės bendruomenės išsivystymo laikotarpiu sistemingų tarpgimininių produktų mainų nebuvo. Produktų tiesioginė paskirtis buvo jų vartojimas. Dėl to jie būdavo vertinami pagal tai, kiek ir kokius žmonių poreikius jie galėjo patenkinti. Esant menkam gamybinio darbo našumui, pirmykštė bendruomenė visada jausdavo produktų trū-

⁹ К. Маркс и Ф. Энгельс, *Немецкая идеология*, М., 1956, стр. 574.

¹⁰ Зг. М. А. Сергеев, *Некапиталистический путь развития малых народов Севера*, М., 1955.

kumą. Šiomis sąlygomis aktyvus dalyvavimas gamybiniame darbe buvo organiškas visų ir kiekvieno giminės nario poreikis.

Visa tai atspindėjo ir pirmykščių žmonių sąmonėje, sąlygojo jų požiūrį į giminės vaidmenį, formavo socialinius individo ir jo elgesio vertinimo kriterijus. Bendruomenės nariai visų pirma būdavo vertinami pagal tas jų asmenines savybes, kurios teigiamai pasireiškėdavo materialinėje kolektyvo veikloje, pagal tai, kas jie iš tikrųjų buvo.

Vienoda materialinė bendruomenės narių padėtis sąlygojo jų santykių lygybę. Bendruomeninių santykių normos visiems būdavo taikomos vienodai. Tos normos kiekvienam atrodė natūralios, jos buvo laikomos nereikalaujančiomis ypatingo pagrindimo ir kokio nors išorinio giminės atžvilgiu sankcionavimo. Bendruomenės autoritetas buvo visiškai pakankama tų normų sankcija. Tokį didelį gimininės bendruomenės autoritetą sąlygoja tai, kad nuo jos priklausė kiekvieno jos nario egzistavimas. Atsiskyrimas nuo savos giminės reiškė pražūtį, lygiai kaip iš viso atsiskyrimas nuo savos visuomenės, nuo žmonių atskiras žmogus pasmerkia save nužmogėjimui, pražūčiai. Žmonių gyvenimas tegalėjo reikštis kolektyvine veikla, kuri ir sąlygojo kolektyvo narių bendravimo normų pobūdį. Šių normų pažeidimas buvo grėsmingas ir visos bendruomenės, ir kiekvieno jos nario egzistavimui. Bendruomenės ir individo interesai visiškai sutapo. Priešpastatyti juos vienus kitiems nebuvo objektyvaus pagrindo. Pirmykštės bendruomenės nariams jų santykiavimo normos nebuvo kokių svarstymų ar ginčų objektas. Bendruomenės nariai laikė jas natūraliomis, neturinčiomis savo alternatyvos. Šiuolaikiniu požiūriu kai kurios pasitaikančios bendruomeninių santykių normos, kaip, pvz., pasenusių žmonių arba nepagydomų ligonių nužudymo pareiga, atrodo nenatūralios, nežmoniškai žiaurios. Tačiau toms bendruomenėms, kurios dėl silpno gamybinių jėgų išsivystymo objektyviai negalėjo išlaikyti savo nedarbingų narių, tokios normos neturėjo alternatyvos ir tegalėjo būti laikomos natūraliomis, savaime suprantamomis. Toks pirmykščių santykių natūralumo suvokimas — ne kas kita, kaip gaivališkas betarpiško ekonominio būtinumo atspindys.

Aukštesnio tipo formacijų žmonėms būdinga vertinti žemesniųjų formacijų žmonių santykius pagal savo vertinimo kriterijus. Tai sunkina objektyvių šių santykių tyrimą. Pirmykštė bendruomenė savųjų santykių neturėjo su kuo lyginti ir gaivališkai susidariusius vertinimo kriterijus tegalėjo priimti kaip vienintelius galimus. Tai paaiškina pirmykščių giminių bendravimo normų laikymosi tvirtumą, stebinantį šiuolaikinius jų tyrinėtojus. Bendruomeninių santykių natūralumas — tai pirmykštis, primityvus natūralumas; tokių santykių suirimas objektyviai reiškė žmonių santykių vystymosi pažangą. Vietoje primityvaus žmonių santykių natūralumo palaipsniui formuojasi, vystantis gamybinėms jėgoms, objektyvios prielaidos žmonių santykių susvetimėjimui atsirasti.

Žmonių santykių susvetimėjimo atsiradimas visų pirma susijęs su tuo ekonominiu procesu, kuris ryškiai pasireiškė materialinėje žmonių veikloje ir tos veiklos pagrindu — jų savitarpio santykiuose. Gamybinių jėgų vystymosi sąlygojamas visuomeninis gamybinio darbo pasidalijimas, kaip tam tikrų to darbo sričių tapimas socialinėmis profesijomis, iš esmės keitė gamybos ir vartojimo santykį. Visuomeninis darbo pasidalijimas sąlygoja tai, kad gamintojui gaminys nustoja buvęs betarpiško vartojimo objektas. Socialinių profesijų radimasis, veikdamas darbo našumo kilimą, įgalino žmones gaminti didesnį produktų kiekį. Šis kiekis peržengia minimalių, istoriškai apibrėžtų, poreikių ribas. Specialų užsiėmimą kultivuojančio gamintojo žinioje atsiranda pridedamasis produktas, kuriam visuomeninis darbo pasidalijimas sudaro objektyvų pagrindą

atitrūkti nuo gamintojo. Visuomeninis darbo pasidalijimas priveda prie žmonių darbo produktų mainų. Savo užuomazgoje mainai vyko tarp atskirų bendruomeninio tipo kolektyvų, nepaliesdami tų kolektyvų narių padėties. Atsitiktiniai produktų mainai patenkindavo visos bendruomenės interesus, išplaukusius iš visų bendruomenės narių materialinių gyvenimo sąlygų vienodumo. Laipsniškas atsitiktinių mainų peraugimas į nuolatinius mainus reiškė naujos produktų skirstymosi formos atsiradimą. Gilėjantis visuomeninis darbo pasidalijimas, privedęs prie nuolatinių žmogaus darbo produktų mainų, galų gale apsprendė ir žmonių savitarpio santykių pasikeitimą. Pats pirmasis visuomeninio darbo pasidalijimo požymis žmonių savitarpio santykiuose pasireiškė kaip silpnas užuomazginis profesionališkumo atspalvis, t. y. kaip besiformuojančių skirtingų profesijų atstovų santykiai. Profesionališkumo atspalvis žmonių santykiuose galėjo įsišaknyti tik per mainų intensyvėjimą, pats jis nereiškė žmonių santykių susvetimėjimo. Manyti, kad vien skirtingų visuomeninių profesijų atsiradimas sukėlęs tarp žmonių antagonizmą, nėra pagrindo, nes tai paneigia žmonių santykių vystymosi istorija. Bendruomenės viduje ankstesnėse stadijose vykęs visuomeninis darbo pasidalijimas kurį laiką neardė jos struktūros. Skirtingų profesijų išsivystymas dar buvo toks menkas, kad negalėjo vykti mainai, ir produktų pasiskirstymas bendruomenės viduje sutapo su vartojimu. Vartojimo atžvilgiu gamybinė veikla žmogui buvo svarbiausia jo veiklos rūšis. Materialinė veikla persunkė visą bendruomenės narių gyvenimą, į ją būdavo įdedami visi jų gabumai ir sugebėjimai, o tos veiklos vaisiai jiems patiems ir atitekdavo.

Tuo tarpu, paplitus mainams, materialinė gamyba gamintojo atžvilgiu įgauna naują paskirtį. Vartojimo atžvilgiu gamintojo darbas ima vaidinti antraeilio veiksnio vaidmenį. Gamintojo vartojimą pradeda apspręsti mainais įgytas kitas produktas, vadinamasis ekvivalentas. Gamybos tikslu tampa mainais įgyjamas ekvivalentas. Visuomeninio darbo pasidalijimo sąlygomis ne tik atskiras žmogus, bet ir šeimą sudaranti žmonių grupė bendruomenės viduje nepajėgė išsilaikyti vien savo darbo produktais, nesileisdama su kitais gamintojais į mainus. Mainai buvo neišvengiamas materialinės žmonių veiklos padarinys, objektyviai žiūrint, skatinęs pažangėjantį žmonių santykių vystymąsi. Mainų suardytas bendruomeninių santykių šventumas sudarė palankesnes tiek visuomenės, tiek ir individo vystymosi sąlygas.

Mainai reikalauja atitinkamo mainančiųjų individų savarankiškumo, kuriam neleido pasireikšti griežtos bendruomeninių santykių normos. Esant mainams, žmonių darbas virsta prekinio ekvivalento įgijimo priemone. Žmonės gamina nebe vien vartojimui, bet ir mainams. Savo darbo produktą gamintojas iškeičia į svetimo darbo produktą, prarasdamas valdžią savajam produktui. Savojo darbo produkto keitimas į svetimo darbo produktą kaupia savyje žmonių santykių susvetimėjimo užuomazgą. Prarasdamas valdžią savo darbo produktui, gamintojas pradeda prarasti ir savo socialinės padėties pastovumą.

Darbas, anksčiau buvęs patikima jo egzistavimo sąlyga, darosi priklausomu nuo mainų. Darbas virsta priemone mainų ekvivalentui gauti, pragyvenimo atžvilgiu rodosi neapatikima pragyvenimo priemone. Nepaisant darbo, gamintojo įdėto į savo gaminius, darosi nebeaiškus poreikių patenkinimo laipsnis per mainus. Mainai atskirų gamintojų atžvilgiu pasireiškia kaip pasisekimas arba nepasisekimas. Žmonių tarpusavio santykiuose ryškėja atsitiktinumo momentas. Mainuose suinteresuotosios pusės kaip žmonės sueina visiškai atsitiktinai, nepažindamos viena kitos. Solidarumo vietoje įsigali privatiškumas; bendruomenėje ryškėja žmonių interesų priešingumai. Atrodo, kad žmonių tarpusavio santykių kitimas

išplaukiąs iš pačių žmonių būdo kitimo, nes jis patiems žmonėms visų pirma ir krinta į akis. Bet ir žmonių būdo kitimo pagrindą sudaro ekonomika, ji visą laiką veikia visų žmonių gyvenimo būdą, jų tarpusavio santykius. Išorinio mainų poveikio žmonių santykiams konstatavimas neužskleidžia visų žmonių santykių kitimo priežasčių. Mainų poveikis žmonių santykiams pasireiškia ir „iš vidaus“, kaip visiškai naujų žmonių santykių susidarymo veiksnys. Dalykas tas, kad mainais gamintojas ne vien iškeičia, praranda savo produktą; per mainus įgyjamas naujas produktas.

Iki mainų atsiradimo vienintelis produkto įgijimo kelias buvo jo pasigaminimas. Mainai produkto pagaminimą atskiria nuo jo turėjimo. Turėti produktą — nereiškia, kad jį reikėjo būtinai pačiam pasigaminti. Šiuo atveju mainai vaidina privatinės nuosavybės instituto įtvirtintojo vaidmenį. Iš viso privatinė nuosavybė yra neišvengiamas gamybinių jėgų atitinkamo išsivystymo padarinys; išaugusių gamybinių jėgų sąlygomis materialinių gėrybių pasiskirstymas atskirų gamintojų rankose laidavo tolesnę visuomeninio žmonių gyvenimo pažangą. Privatinė nuosavybė buvo kaupiama ne vienu būdu; mainai buvo vienas iš tokių privatinės nuosavybės įgijimo būdų. Grobiamieji karai buvo tiesioginės fizinės prievartos būdas nuosavybei įsigyti, bet privatinės nuosavybės atsiradimas vis tik nebuvo voliuntaristinis aktas. Nuosavybės teisės institutas atsirado objektyvių ekonominės raidos padarinių pagrindu. Tas institutas antstatine forma išreiškė naujų materialinių santykių — gamybinių santykių — atsiradimą, kuriuos patys žmonės laikė būtinais.

Lygiai kaip materialinių žmonių santykių turinys, taip ir jų forma buvo dėsningas gamybinių jėgų vystymosi produktas. Su tuo susijęs ir objektyvus žmonių santykių susvetimėjimo pobūdis. Žmonių santykių apibūdinimas susvetimėjimo sąvoka išreiškia tų santykių įvertinimą objektyviu pagrindu; ta sąvoka moksliskai apibūdinamas realusis žmonių santykių turinys klasinės-antagonistinės visuomenės sąlygomis. Patys žmonės yra subjektai, subjektyvumo reiškėjai, bet kiekvienu istoriškai apibrėžtu laikotarpiu jie egzistuoja objektyviai, yra objektyvūs subjektyvumo reiškėjai. Kiekvienu istoriškai apibrėžtu laikotarpiu objektyviai reiškiasi ir žmonių santykiai, klasinės-antagonistinės visuomenės sąlygomis — kaip susvetimėję žmonių santykiai. Nuosavybės teisės instituto specifika padeda suvokti objektyvų susvetimėjimo pobūdį. Ši specifika atsiranda, kai gamintojo produktas įgauna santykinį savarankiškumą: produkto turėjimas, išreikštas nuosavybės teise, įgalina vykdyti mainus. Mainai atliekami nuosavybės teisės pagrindu. Šiuo atžvilgiu nebesvarbu, ar gamintojo produktas yra jo paties pagamintas, ar įgytas iš šalies. Svarbu, kad produktas laikomas vieno ar kito asmens nuosavybe. Esant mainams, daikto turėjimas, apibrėžiamas nuosavybės teise, įgalina didinti daiktų turėjimą, didinti nuosavybę. Jau vien pats daiktų turėjimas — atitinkamų materialinių gėrybių nuosavybė įgauna individo atžvilgiu visiškai konkrečią, materialią prasmę. Jei individas turi atitinkamą nuosavybę, atitinkamą produktų kiekį, tai, ir nedalyvaudamas tiesiogiai materialinėje gamyboje, jis turi sąlygas įgyti per mainus visus jam reikalingus produktus. Nuosavybės teisės institutas, atitrūkdamas nuo produktų gamybos, įgauna tam tikrą abstraktumą. Materialinis santykis, kaip žmogaus santykis su žmogumi per jų darbo produktus, pačių žmonių paverčiamas dvasiniu, t. y. teisiniu, santykiu. Realus socialinis santykis žmonių galvose įgauna apverstą pavidalą. Turimi daiktai apsprendžia individo socialinės padėties tvirtumą, daiktai padaro jį galingą. Tuo tarpu vaizduojamasi priešingai: nuosavybės teisė leidžianti individui naudotis atitinkamais daiktas savo socialinei padėčiai stiprinti.

Nuosavybės teisės instituto vaidmens didėjimas reiškia pirmąkart bendruomenės ekonominės struktūros nykimą. Gana aiškiai tai matyti giminės viršūnės ir likusių jos narių santykiuose. Pasinaudodami užimama giminėje padėtimi, vadovaujantieji giminės nariai savinasi didesnius materialinių gėrybių kiekius. Anksčiau bendruomenės vyresniųjų pranašumas, esant lygioms visų kitų bendruomenės narių materialinėms gyvenimo sąlygoms, reikėsi didesniu patyrimu. Šis patyrimas būdavo perduodamas iš kartos į kartą gimininiams natūralios lygybės santykiams palaikyti. Bendruomenės vyresniųjų pranašumas, jų autoritetas rėmėsi moraliniu pagrindu; jie buvo laikomi geriausiais bendruomeninių santykių normų žinovais ir sąžiningiausiais jų vykdytojais. Nuosavybės teisės instituto atsiradimas reiškė to moralinio pagrindo pakeitimą materialiniu pagrindu. Šis pagrindas kaip tik ir buvo išreiškiamas nuosavybės teisės forma. Nuosavybės teisė tampa savotišku materialinio pagrindo sankcionavimu. Antai bendruomenės vyresnieji įgytas materialines gėrybes paveldėjimo keliu perduodavo savo šeimos nariams nuosavybės teisės pagrindu. Neturint nuosavybės teisės į atitinkamus daiktus, nebūtų buvęs galimas tų daiktų perdavimas artimiesiems paveldėjimo keliu. Nuosavybės teisė daiktų turėtojui leidžia su jais daryti ką nori, nepaisant to, kaip tai atsiliepi kitiems individams, kad ir savo artimiesiems. Simtmečių bėgyje nuosavybės teisė apgaubiamą šventumo aureole. Nuosavybės teisė atitinkamiems daiktams jų savininkų skelbiama šventa ir neatimama teise. Tai, tarp kita ko, skelbia ir visos šiuolaikinių kapitalistinių valstybių konstitucijos. Toks požiūris išreiškia nuosavybės santykio sudvasinimą, taip nuosavybės santykis sufetišizuojamas. Tai galų gale išplaukia iš gamybinių jėgų išsivystymo bei jų vaidmens žmonių gyvenime. Žmonių sukurtos naujesnės gamybos priemonės jiems padeda sukurti ir palankesnes gyvenimo sąlygas, duoda žymiai didesnę materialinę naudą, bet, privedamos prie materialinės žmonių padėties nelygybės, didesnę materialinę naudą duoda didesnės nuosavybės turėtojams. Turtingųjų atžvilgiu nuosavybės santykiai, kaip teisė į naujai sukurtas materialines gėrybes, yra jų kilimo sąlyga. Nebe žmogaus savybės, bet jo turimi daiktai jį iškelia. Nuosavybės teisė, įtvirtinanti atskirų žmonių valdžią atitinkamiems daiktams, tarnauja nebe visos bendruomenės, o tik jos dalies interesams. Turtingesniųjų dalis daugiausia naudojasi gamybinio darbo pasiekimais, o nuosavybės teisėje tas naudojimas atrodo kaip natūralus dalykas.

Kartu su nauju visuomeninio darbo pasidalijimu išaugusių gamybinių jėgų pagrindu išsiplėčia nuosavybės teisės veikimo sfera. Naujas visuomeninis darbo pasidalijimas, pavyzdžiui, ariamosios žemdirbystės atsiradimas greta gyvulininkystės, amatų, kaip pramoninio darbo užuomazgos, radimasis, veda į esminį žmonių gamybinių santykių pakeitimą. Visų pirma suyra bendruomenė kaip struktūriškai vieningas gamybinis kolektyvas. Bendruomenė suskyla į privačius šeimyninio tipo gamybinius kolektyvus, kurie išplečia anksčiau įgytos nuosavybės pagrindu materialinę bazę. Visų svarbiausia toje bazėje yra gamybos priemonės. Gamybos priemonių įgijimas įvyksta kaip nuosavybės teisės išplėtimas, kurios realią pavergiančią galią pajunta atitinkamas žmonių — neturtėlių — sluoksnis. Gamybos priemonių pavertimas nuosavybės objektu sudaro pagrindą svetimo darbo išnaudojimui atsirasti. Vienas žmonių sluoksnis pajungiamas kito sluoksnio gamybos priemonių privatinės nuosavybės pagrindu, t. y. šių sluoksnių santykis su gamybos priemonėmis nulemia jų tarpusavio santykius, kaip priešingų socialinių klasių santykius. Gamybos priemonių nuosavybė turtingųjų klasei leidžia savintis ne tik darbo produktą, bet ir to produkto gamintojus. Šiuo atžvilgiu nuosavybės teisė pasirodo tarsi savo pačios priešybė: anksčiau nuosavybės teisė leido individui kaip gamintojui sa-

vintis savo darbo produktus, dabar ji leidžia negamintojui savintis svetimą darbo produktus. Išnaudotojo kaip negamintojo padėtį kaip tik apsprendžia jo gamybos priemonių nuosavybė, nes, esant privatinei gamybos priemonių nuosavybei, darbas tampa mainų objektu — išnaudotojas gyvena pavergtų žmonių darbo sąskaita.

Žinoma, kad atvira fizinė prievarta pavergime suvaidino didelį vaidmenį. Klasių susidarymas buvo susijęs su nuolatiniais grobiamaisiais karais, kurie vedė prie pavergtųjų žmonių skaičiaus didėjimo. Bet vien fizine prievarta sukurti ir įtvirtinti pavergimo santykių nebuvo galima. Išnaudotojai sudarė visuomenės mažumą, o išnaudojamieji — visuomenės daugumą. Išnaudojimo santykiai tarp žmonių išgalėjo kaip ekonomikos vystymosi rezultatas. Greta pavergtųjų karu į išnaudojamųjų skaičių įėjo pačios bendruomenės nariai, praskolinę bendruomenės turtingiesiems, dėl materialinės padėties skurdumo nebesugebėję išbristi iš skolų. Lemiamas privatinės gamybos priemonių nuosavybės vaidmuo akivaizdesnis bendruomenės skolininkų, negu nukariautų kraštų gyventojų pavergime. Bet jei kreipiamas dėmesys į tai, kas būdavo grobiamųjų karų organizatoriai, tai istorijos faktai paprastai rodo, kad jie buvo turtingi, gamybos priemonių savininkai. Išnaudojimo santykių įtvirtinimas vyko vienokiu ar kitokiu būdu, bet šis įtvirtinimas, jo būdai turėjo vieną, tą patį — ekonominį — pagrindą. Vienokiu ar kitokiu išnaudojimo santykių įtvirtinimo atveju, atviresne ar labiau pridengta forma, pasireiškia žmogaus darbo produkto viešpatavimo pačiam žmogui padariniai. Žmogaus darbo produktų viešpatavimas pačiam žmogui ir sudaro žmonių santykių susvetimėjimo proceso esmę. Iš karto atrodytų priešingai, lyg nuosavybės teisė daiktams sutvirtintų socialinę individo padėtį, susiedama ji su atitinkamais daiktais viešai pripažįstamais ryšiais. Privatinė nuosavybė gamybos priemonėms sąlygoja visuomenės dalies viešpatavimą svarbiausiose žmonių gyvenimo srityse — gamybiniame darbe ir jo produktų paskirstyme. Atrodytų, kad viešpataujanti klasė iš tikrųjų yra šių gyvenimo sričių viešpats ir, aplamai, viso visuomenės gyvenimo viešpats.

Klasinės-antagonistinės visuomenės vystymosi istorija teigė priešingai. Savo veikale „Šeimos, privatinės nuosavybės ir valstybės kilmė“ F. Engelsas rašė, kad, susiformavus klasei-antagonistinei visuomenei, „gamintojai neteko valdžios visai savo pačių gyvenimo sąlygų gamybai... Gaminiai ir gamyba tampa priklausomi nuo atsitiktinybės“¹¹. Materialinė gamyba plėtojasi pagal savo vidinius dėsningumus, prieštaraujama ne tik atskirų individų, bet ir visos viešpatuojančios klasės valiai. Kiekvienoje naujoje formacijoje viešpatuojanti klasė laikydavo save visagale, bet vis vien žlugdavo, kai tik pakisdavo materialinės gyvenimo sąlygos. Vėlesnė visuomenė atrodo tarsi koks ankstesnės išnaudotojų klasės iliuzijų paneigimas. Nors išnaudotojų klasė ir viešpatuodavo tam tikrą laikotarpį, bet ir jos viešpatavimas pasirodydavo priklausantis nuo gaivališko ekonominių jėgų veikimo. Tad bendras apibūdinimas, kad žmogaus darbo produktai atitinkamame istoriniame laikotarpyje viešpatuoja žmogui, išreiškia istorinį faktą, jog darbo produktai viešpatuoja tiek išnaudojamiesiems, tiek išnaudotojams. Daiktų turėjimas, išreikštas nuosavybės teise, iškelia žmogų, jų neturėjimas arba praradimas — žlugdo. Žmogaus gimimo vieta, asmeniškai jo požymiai yra šalutiniai dalykai nuosavybės atžvilgiu. Svarbiausiu žmogaus požymiu virsta savininkiškumas, jo santykis su gamybos priemonėmis. Savininkiškumas, arba nuosavybės teisė, yra suvisuomeninta žmogaus darbo produktų viešpatavimo išraiška. Šiais produktais kaip nuosavybe apibūdinamas žmogus, kitaip tariant, pagal nuosavybės dydį

¹¹ K. Marksas ir F. Engelsas, Rinktiniai raštai, t. II, V., 1950, p. 290.

sprendžiama apie žmogų. Iš tikrųjų žmogaus svoris toje visuomenėje išplaukia iš jam priklausančios nuosavybės dydžio. Nuosavybė valdo tą žmogų ir kitus žmones, sudarančius išnaudotojų klasę, nuosavybė apsprendžia tos klasės veiklos motyvus bei visą jos gyvenimo būdą aplamai. Išnaudotojai nė kiek nelaisvi jų nuosavybės atžvilgiu, nes, palaikydami savo socialinę padėtį, jie turi daryti ir daro tai, kas būtina nuosavybei sutvirtinti.

Klasinės-antagonistinės visuomenės atsiradimo metu žmogaus darbo produktų viešpatavimas žmonėms, jų tarpusavio santykiams nepasireiškia taip plačiai ir ryškiai, kaip vėlesnėse išnaudotojiškose visuomenėse, dėl palyginti menko ekonominių gyvenimo sąlygų lygio. Gamybinių jėgų išsivystymo apspręstas visuomeninis darbo pasidalijimas gana riboja produktų mainus. Pats produktų viešpatavimas žmonėms daugiau pasireiškia teisinėmis formomis. „Grynu“ pavidalu daiktų galią žmonėms atspindi visuotinis prekių ekvivalentas — pinigai. Pinigų galia ankstyvuojų išnaudotojiškų santykių susiformavimo laikotarpiu žmonėse pasirodo grubia, tiesiog gyvuliška forma, kaip žemiausių žmogiškųjų aistrų išsiliejimas, nors nebūtų galima pasakyti, kad ir vėlesniųjų laikų klasinėse-antagonistinėse visuomenėse pinigai būtų žadinę kilnesnius jausmus.

Žmonių santykių susvetimėjimo procesas visada reikėsi ir reiškiasi daugiau ar mažiau pridengtomis formomis, priklausomai nuo to, koks tos ar kitos antagonistinės visuomenės gamybinių jėgų lygis bei jų sąlygojamų materialinių žmonių santykių specifika, pasireiškianti visuomenės ideologijoje. Bendroji ekonominių veiksmų viešpatavimo žmonėms forma pasireiškia klasiniu antagonizmu. Kol yra klasinis antagonizmas, tol žmonės nėra savo materialinės padėties viešpačiai, tol jie negali nustatinėti ir savo santykių. Išnaudojamųjų klasės kova dėl naujų, teisingesnių santykių įtvirtinimo savo objektyviu turiniu yra kova prieš daiktų viešpatavimą žmonėms, kova už sąmoningą materialinių žmonių gyvenimo sąlygų kontroliavimą. Ankstesnių epochų išnaudojamųjų klasės pralaimėjimai prieš išnaudotojų klasę patvirtindavo žmonių pajungimo daiktams faktą. Klasė kova, būdama visuomenės vystymosi varomoji jėga, buvo ir žmonių santykių sužmoginimo varomoji jėga, tų santykių susvetimėjimo naikinama jėga. Klasė kovoje žmonių santykių klausimas galų gale išsispresdavo pagal naujai sukurtų materialinių sąlygų galimybes, kurios sąlygojo žmonių santykių vystymąsi pažangos, aukštesnio žmoniškumo kryptimi.

Ilgą laiką humanistinį žmonių santykių turinį iškreipdavo ne tik materialinės antagonistinės visuomenės gyvenimo sąlygos; ši turinį sąmoningai slopindavo, skatindavo jo iškreipimą viešpataujančioji klasė, nes susvetimėjimas jai teikė pranašumą prieš išnaudojamųjų klasę. Gamybinių jėgų vystymasis bei tuo pagrindu susiformavusios kitos materialinės žmonių gyvenimo sąlygos kaupė žmonių santykių susvetimėjimo galimybę. Antagonistinių klasių susidarymas pasireiškė kaip žmonių santykių susvetimėjimo galimybės realizavimas. Išnaudotojų klasė suvaidino aktyvų vaidmenį, įtvirtindama objektyvias žmonių santykių susvetimėjimo sąlygas kaip savo viešpatavimo pagrindą. Pavergtąją visuomenės dalį ji panaudojo savo nuosavybės didinimui, t. y. pavergtuosius privertė eiti prieš pačius save, stiprinti savo vergiškų santykių pagrindą. Klasiniuose-antagonistiniuose santykiuose žmonės atrodo esą daiktų antrininkai, bet pirmaeilis daiktų vaidmuo žmonių savitarpio santykiuose pasireiškia per ideologines vertybes. Savo santykiuose žmonės vadovaujasi tokiais principais, kuriuos jie vaizduojasi kaip visiems būtinus, laiko juos kažkokiomis vertybėmis. Visų principų principas antagonistinėje visuomenėje yra nuosavybės teisės principas. Nuosavybės teisė nėra kažkokia eilinė teisinė norma tarp kitų teisinių normų; toje visuomenėje į ją žiūrima kaip į prigimtinių žmogaus bruožą. Galima pasakyti, kad viešpataujančioji klasė

nepajėgia įsivaizduoti žmogaus be nuosavybės teisės „požymio“. Faktas, o ne iliuzija, yra tai, kad išnaudotojams žmogus be nuosavų daiktų — privatinės gamybos priemonių nuosavybės prasme — ne žmogus. Žmogaus pilnavertiškumas pripažįstamas tik tiems, kurie turi nuosavybę. Šiuo atžvilgiu nuosavybės teisė yra adekvatinė žmogaus pilnavertiškumui, bet ji atstovauja ne žmogui, o daiktui; žmogui ji tik tarnauja. Nelaikoma, kad nepaverttas žmogus dar būtų pats sau nuosavybė, bet jam gresiančio socialinio pavergimo atveju teigiama, kad jis gali būti nuosavybe kitam asmeniui, lygiai kaip daiktai. Vergovinės ir feodalinės visuomenės principai nepripažino žmogaus, kaip istoriškai apibrėžtos asmenybės, jeigu jis nesinaudojo nuosavybe. Juo pačiu naudojosi kaip nuosavybe, ir su juo buvo elgiama su daugiausia kaip su daiktu, arba romėnų vergvaldžių apibūdiniu, kaip su kalbančiu įrankiu. Klasinės-antagonistinės visuomenės sąlygomis vergai buvo paversti kalbančiais įrankiais vienokia ar kitokia prievartos forma. Iš tikrųjų vergai išliko žmonėmis tiek, kiek tai leido jų socialinė padėtis. Klasiniai-antagonistiniai santykiai niekada ir nebuvo jokie kitokie santykiai, kaip tik žmonių santykiai, nors pavergtieji žmonės ir buvo prilyginami daiktams. Klasiniai-antagonistiniai santykiai — tai antagonistinio pobūdžio žmonių gamybinių santykių išraiška, dėl kurios sudėtingumo sunku atskleisti žmonių santykių susvetimėjimo procesą, produktų viešpatavimą žmonių santykiams.

Klasė, pažymi Marksas, yra tos pačios rūšies reiškinys, kaip ir atskirų individų pajungimas darbo pasidalijimui¹². Klasė pajungia individą, iš anksto apspręsdama jo socialinę padėtį, prinesdama jam tam tikrą gyvenimo būdą, diegdama klasines pažiūras. Iš pirmo žvilgsnio atrodytų, kad vienintelė išnaudojamųjų klasei primestų pavergimo santykių priežastis esanti išnaudotojų klasė. Iš tikrųjų, pavergėjas aiškus, bet kadangi fiziškai ir, apskritai, dvasiškai jis toks pat žmogus, kaip ir pavergtasis, tai tikrųjų pavergimo priežasčių nustatymas tampa žymiai sudėtingesnis. Kaip antagonistinių klasių nariai, žmonės santykiauja su žmonėmis, bet šiuose santykiuose jie jaučiasi svetimi: vergas svetimas vergvaldžiui, baudžiauninkas — feodalui, ir priešingai. Jie patys nesuvokė to, kad tokių santykių pagrindą sudarė jų ekonominė padėtis. Jų santykių susvetimėjimas reiškiasi pridengtomis formomis, kurios daugiau pabrėžia pačių santykiaujančių asmenų vaidmenį.

Vergvaldinėje visuomenėje žmonių santykių susvetimėjimo turinį paslepia ryškus tų santykių asmeniškios priklausomybės pobūdis. Marksas pabrėžia, kad vergovėje arba baudžiauvoje „gamybos sąlygų viešpatavimas gamintojams čia yra užmaskuojamas viešpatavimo ir pajungtumo santykiais, kurie pasireiškia ir yra matomi kaip betarpiškos gamybinio proceso varomosios jėgos“¹³. Vergovinėje visuomenėje vergvaldys buvo absoliutus savo vergų viešpats. Su jo asmenišku likimu siejosi jo vergų likimas. Tokiomis sąlygomis produktų viešpatavimas vergams reiškesi per jų vergvaldžio socialinės padėties pakitimus. Vergvaldžio socialinės padėties pagrindas — nuosavybė, taigi ir vergai. Vergai, kaip gyva nuosavybė, teisiškai sulyginta su negyvų daiktų nuosavybe, ir šis sulyginimas, kaip visuomenės narių beteisiškumas, sudarė jų santykių su vergvaldžiu turinį. Vergoviniai santykiai buvo tipiški prievartiniai santykiai. Teisiškai prilygintas daiktui, vergas vis vien išliko žmogumi ir todėl vergiškos padėties savo noru negalėjo priimti. Visuomeninio darbo pasidalijimo sąlygomis vergas yra atitinkamo užsiėmimo atstovas, bet teisine forma jo profesionališkumas vaizduojamas kaip vergavimas; tartum kokia specialybė — būti vergu, kurią visuomenė pripažino ir su kuria pats vergas negalėjo sutikti, bet

¹² Žr. K. Marksas ir F. Engel's, *Soc.*, t. 3, M., 1955, str. 54.

¹³ K. Marksas, *Kapitalas*, t. III, V., 1959, p. 754.

negalėjo jaja ir nusikratyti. Tai atspindi Platono įsivaizduojamoje visuomenėje, kurios susisluoksniavimas grindžiamas visuomeniniu darbo pasidalijimu ir, kaip vienas iš tokių visuomenės sluoksnių, išskiriami vergai.

Teisinė vergovinių santykių forma pridengė jų ekonominę pagrindą. Vergoviniai santykiai — tai materialiniai, ekonominiai išnaudojimo santykiai, kurių palaikymas remiasi prievarta ir, visų pirma, svarbiausiąja — ekonomine prievarta. Vergo pardavimas-pirkimas yra atviros ekonominės prievartos pasireiškimas, bet ji taip pat grindžiama nuosavybės teisės institutu, t. y. įtvirtinama teisine forma. Nuosavybės teisė atrodo lyg kokia teisė turėti vergų; teisė turėti vergų virsta savotiška neatskiriama vergvaldžio kaip žmogaus savybe. Šia teisine iliuzija užmaskuojamas vergų darbo produktų nusavinimas.

Be teisinės vergovinių santykių formos, didelį vaidmenį vaidino asmeniška priklausomybė. Vergoviniai santykiai, nors tai, be abejo, šiuolaikiniams kapitalizmo apologetams pasipiktinimą sukeliantis apibūdinimas, turi ryškius globotojiškų, paternalistinių santykių bruožus. Vergų atžvilgiu vergvaldys skelbėsi esąs jų viešpačiu-globėju, tarsi jis būtų daręs savo vergams kokią malonę. Nuosavybės teisė vergams sąlygojo jų atžvilgiu žiaurias viešpatavimo formas. Todėl jau vien pats vergų gyvybės palaikymas iš vergvaldžio pusės galėjo atrodyti malone. Vergvaldžio valioje buvo pasunkinti arba palengvinti vergų gyvenimo sąlygos, sudaryti pražūties arba tolesnio egzistavimo sąlygos. Tokių sąlygų praktikavimas sudarė pagrindą gerųjų ir blogųjų, geresniųjų ir blogesniųjų vergvaldžių paveikslams atsirasti vergų galvose.

Gerųjų vergvaldžių buvimo iliuzijomis naudojosi patys vergvaldžiai, siekdami įrodyti humanistinį vergovinio paternalizmo pobūdį. Tokiu atveju žmonių santykių susvetimėjimas atrodytų lyg sužmoginimas, iš tikrųjų nuslepiančias išnaudotojišką vergovinių santykių pobūdį. Svarbiausias bent kiek patenkinamų vergų gyvenimo sąlygų nustatinėjimo veiksnys buvo vergvaldžio siekimas išgauti iš vergų darbo pridedamąjį produktą. Tariamasis rūpinimasis vergais tereiškė vergvaldžio rūpinimąsi didinti savo nuosavybę. Tai rūpinimasis ne žmonėmis, bet daiktais; iš žmonių reikalauta ne savigarbos, bet nusižeminimo. Didžiausia vergo dorybė — būti paklusniu vergvaldžiui. Tokių savybių reikalingumas prievartinio darbo sąlygomis žymėjo vergvaldinių santykių nenatūralumą.

Prievartinis darbas žlugdė vergą kaip žmogų, nes dirbamas darbas apskritai žmogui tampa nepakeliamu ne dėl paties darbo sunkumo, bet dėl to darbo prievartinio pobūdžio ir jo beprasmiškumo. Prievartinis darbas — tai savotiška vergo gyvybės kaina: prisiversdamas atlikti jam svetimą darbą, vergas įgydavo galimybę gyventi, išlikti gyvu. Gyvybės išlaidymo, kaip vergo tikslo, atžvilgiu darbas vaidino formalaus teisinio akto vaidmenį. Vergiškas darbas — tai prievarta primestos pareigos atlikimas. Kadangi vergas yra vergvaldžio nuosavybė, tai jis ir įpareigotas atsiteisti darbu už tai, kad jis nuosavybė, kad jis laikomas gyvu, o ne nužudomas. Tiek vergui darbas, tiek vergvaldžiui vergų priežiūra yra pareigos, kurių atlikimas iškreipia ir vergo, ir vergvaldžio individualybę, susvetimina ir vieną, ir antrą.

Vergovinių santykių iškreipimas, kaip jų susvetimėjimas, sukelia ir atitinkamų psichologinių formų atsiradimą, pagal kurias žmonės visų pirmausia ir sprendžia apie savitarpio santykius. Kartu su vergoviniais santykiais įsigali veidmainiavimas ir kitos socialinę prasmę įgavusios žmonių ydos. Šios ydos, kaip ir, apskritai, visas dvasinis žmonių gyvenimas vergovinėje visuomenėje, įgavo santykinį savarankiškumą dėl fizinio ir protinio darbo išsiskyrimo. Vergų darbas viešpataujančią vergovinės visuomenės klasę įgalina užsiiminėti protiniu darbu kaip privilegija.

Viešpataujancioji vergvaldžių klasė pradeda kurti dvasinį žmonių santykių susvetimėjimo paveikslą, įtraukdama į šį ideologinį darbą specialius viešpatavimo įrankius, visų pirma politinį-teisinį institutą. Šiomis sąlygomis pačiam žmonių santykių susvetimėjimui, kaip objektyviam reiškiniui, atsiranda realus santykinio susavarankėjimo pagrindas, į susvetimėjimą pradeda žiūrėti kaip į dvasinio pobūdžio reiškinį, nieko bendro neturintį su materialinėmis žmonių gyvenimo sąlygomis. Vergovinė visuomenė ne tik įtvirtina žmonių santykių susvetimėjimą, kaip realybę,— ji spėja šią realybę paversti idealiu, dvasiniu reiškiniu ir priešpastatyti jį praktiniams žmonių santykiams.

Šią metodologinio pobūdžio ydą kartoja ir šiuolaikiniai buržuaziniai teoretikai, susvetimėjimo problemos aiškintojai. Istoriškai apibrėžtų žmonių bendravimo formų ir jas atitinkančių materialinių sąlygų nagrinėjimas dažniausiai pakeičiamas abstrakčių principų analize. Keistas gali atrodyti žmonių santykių susvetimėjimo apibūdinimas vergovinės visuomenės sąlygomis, bet jei tada susvetimėjimo problema nebuvo taip formuluojama ir sprendžiama, kaip dabar ji sprendžiama, tai nėra pagrindo teigti, kad nebuvo ir tą problemą atitinkančio paties susvetimėjimo, kaip objektyvaus reiškinio. JAV filosofas R. Niburas, aktyvus religijos skleidėjas, pažymi istorinį susvetimėjimo problemos apibrėžtumą Markso tyrinėjime, bet ne moksliniais, o grynai taktiniais sumetimais. R. Niburui svarbu parodyti, kad ir marksizmas tiria susvetimėjimo problemą, kuri iš tikrųjų esanti blogio problema, religijos požiūriu susijusi su vadinamąja pirmą pradę žmogaus nuodėme¹⁴. R. Niburo blogio supratimas atgaivina viduramžišką požiūrį į blogį — religijos pateiktą scholastinį blogio supratimą. Marksistinė metodologija ir šiuo atveju reikalauja atskirti pačių žmonių teikiamą blogio aiškinimą nuo jį atitinkančio ir objektyviai egzistuojančio reiškinio, pakeičiant abstrakčią blogio sąvoką konkretesnėmis, atskirti ideologinius vaizdinius nuo objektyviai egzistuojančių feodalinėje visuomenėje išnaudotojiškų ekonominių santykių. Išskyla reikalas apibūdinti šiuos santykius susvetimėjimo aspektu. Iš dalies galima pasakyti, kad produktų viešpatavimo pasireiškimas feodalinėje visuomenėje savo formomis artimas vergovinės visuomenės produktų viešpatavimo formoms, būtent, kaip pasireiškimas teisinėmis formomis. Šiomis formomis išreiškiama teisinė prievarta, susipynusi su ekonomine prievarta, o pastarosios turinį iš dalies paslepia baudžiavinių santykių asmenišką priklausomybę pobūdis. Feodalinės nuosavybės teisės atžvilgiu daiktai atrodo tarsi antrame plane. Geresnis ar blogesnis baudžiauninko darbas nekeitė santykių nei su feodalų, nei santykių su darbu bei to darbo produktais. Uždaro feodalinio ūkio sąlygomis vyravo natūralinė produktų skirstymosi forma, atspindėjusi tariamą socialinės baudžiauninko ir feodalo padėties pastovumą. Didesnė baudžiauninko pagamintų produktų dalis atitekdavo feodalui ir likutis — jam pačiam. Tokia produktų paskirstymo sistema turėjo griežtą teisinį apibrėžimą, baudžiauninkas teisiškai buvo verčiamas atlikti nustatytas prievoles savo feodalui lažo, duoklės arba piniginių mokesčių forma. Bet, palyginus su vergovine santvarka, šiomis formomis aiškiau pasireiškia žmogaus darbo produktų viešpatavimas žmonėms. Ne tik feodalas, bet ir baudžiauninkas daugiau suinteresuoti teisiškai apibrėžtu produktų paskirstymo būdu. Daiktų galia baudžiauninkui pasireiškia per jo materialinį suinteresuotumą būti jo valdomų gamybos priemonių savininku, taigi, ir nepriklausančiu nuo feodalo. Nuosavybė daiktams yra svarbiausias visų baudžiauninkų veiklos motyvas. Nuosavybės teisė daliai savo darbo produkto skatina siekimą išplėsti šią teisę visam savo darbo produktui. Patiems

¹⁴ Žr. *Reinhold Niebuhr, The Nature and Destiny of Man. I Human nature.* N. Y., Charles Scribners Sons, 1945, p. 97, 103, 122, 179.

baudžiauninkams toks siekimas atrodė natūraliu geresnių gyvenimo sąlygų siekimu. Feodalai ir baudžiauninkai nepajėgė suvokti to fakto, kad jų santykiams tarpininkauja daiktai, jų darbo produktai. Perdaug aiškus buvo gyvas viešpats — feodalo. Feodalo galingumas reiškėsi per jo teises, titulus, privilegijas, kurios atrodė esančios savarankiškos vertybės, klausančios savų vidinių dėsnių. Jas paveldėdavo, lyg tai būtų buvę nuosavybės teisės objektai. Visa hierarchinė feodalinė visuomenės sistema rėmėsi tomis vertybėmis. Žmogaus, priklausančio kokiam luomui, gyvenimas iš anksto būdavo ribojamas atitinkamų vertybių, jo visuomeninė padėtis iš anksto nulemta. Baudžiauninkai sudarė žemiausią feodalinės visuomenės pakopą, neturėjusią jokių pilietinių teisių, jau nekalbant apie privilegijas ir titulus. Pakilti iš šios pakopos į aukštesnes, privilegijuotas pakopas baudžiauninkams buvo beviltiškas reikalas. Jų tiesioginis šeimininkas feodalo pats sprendė savo baudžiauninkų likimą. Bet feodalo jau mažiau panašus į globėją, negu vergvaldys; baudžiatvoriai santykiai praranda paternalistinį pobūdį sąskaita baudžiauninko santykinio savarankiškumo, kuris reiškė ir didėjančią materialinių interesų priešiškimą. Plečiantis visuomeniniam darbo pasidalijimui, griūva feodalinė hierarchija, ryškėja žmonių santykius tvarkančios materialinės jėgos.

Vadinasi, ankstyvesniųjų klasinių-antagonistinių visuomenių santykiai buvo ribojami materialinių žmonių gyvenimo sąlygų. Daiktiniai tų santykių tarpininkai savo galia bei formomis siejosi su gamybinių jėgų lygiu, apskritai paėmus; klasinio-antagonistinio pobūdžio visuomeninis darbo pasidalijimas ir jį atitinkančios privatinės nuosavybės formos, atsiradę tų jėgų pagrindu, apsprendė konkrečias žmogaus darbo produktų viešpatavimo žmonėms formas. Marksas, išskeldamas ekonominių sąlygų išsivystymo reikšmę žmonių santykių sudaiktinimui, pažymi tų sąlygų savitarpio sąveiką. Vergovinė visuomenė sukuria pagrindą intensyvesniam žmonių santykių sudaiktinimui naujoje, feodalinėje visuomenėje. O pastaroji — tokį pagrindą, kuriam esant, žmonių santykių susvetimėjimas, „šis užburtas ir iškreiptas pasaulis išsivysto nepalyginamai daugiau“¹⁵.

Vilniaus Valstybinis
V. Kapsuko vardo universitetas
Filosofijos katedra

Įteikta
1964 m. kovo mėn.

ФОРМИРОВАНИЕ ОБЪЕКТИВНЫХ ПРЕДПОСЫЛОК ОТЧУЖДЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Э. КРАКАУСКАС

Резюме

Проблема отчуждения человеческих отношений имеет связь с практическими задачами строительства коммунизма. Задача строительства коммунистического общества своим гуманистическим содержанием является задачей ликвидации объективных предпосылок отчуждения. Окончательно эти предпосылки ликвидируются созданием материально-технической базы коммунизма. Поэтому практическое решение проблемы отчуждения является не основой строительства коммунизма, — оно есть натуральный продукт этого строительства.

¹⁵ K. Marksas, Kapitalas, t. III, p. 751.

В статье кратко освещается история теоретического формулирования проблемы отчуждения, начиная с И. Фихте, кончая К. Марксом. При решении проблемы отчуждения К. Маркс сразу обратил внимание на первичность практических отношений людей по отношению к их идеологическим отражениям. На этой основе он начал исследовать исторические условия, при которых эти отношения в сознании людей искажаются. Решение проблемы отчуждения дало возможность критиковать идеалистическое понимание человеческих отношений и тем самым показать их настоящий смысл. Отчуждение — явление исторически обусловленной экономической структуры общества, имеющее связь с эксплуататорским характером материальных отношений людей.

Объективные предпосылки отчуждения освещаются на основе общественного разделения труда и соответствующих форм собственности. Возникновение этих предпосылок определяется развитием производительных сил.

Первобытная община была единым производственным коллективом. Родовые обычаи были натуральным, прямым отражением производственных отношений.

С появлением общественного разделения труда меняется отношение между производством и потреблением. Обмен становится формой разделения продуктов. Потребление производителя определяется эквивалентом, полученным через обмен. Этот эквивалент становится целью производства, труд — как средство получения эквивалента. С обменом возникает право собственности как институт. Обмен происходит на основе этого института. Владение предметом отделено от его производства. Происходит абстрагирование права собственности: отношение собственности фетишизируется. При этих условиях средства производства становятся объектом собственности, создавая основу для эксплуатации чужого труда. Право собственности превращается в свою «противоположность», в право присваивать продукты чужого труда. Продукты человеческого труда начинают господствовать над людьми. В этом суть процесса отчуждения.

В статье дается краткая характеристика форм проявления отчуждения в рабовладельческой и феодальной формациях. Критикуются некоторые идеалистические интерпретации проблемы отчуждения.